

Періодизація становлення і розвитку діловодства в Україні

У статті представлено інформацію щодо періодизації історії становлення і розвитку діловодства й запропоновано авторський підхід до визначення його основних періодів.

The article presents information on periodization history and development of office management and proposed architectural approach to defining its major periods.

Ключові слова: діловодство, історичний підхід, документаційне забезпечення управління, держава, керування документацією.

Вступ. Сучасне діловодство – це результат багатовікового історичного процесу, коріння якого сягає в глибину століть. Документаційне забезпечення тієї чи іншої діяльності – це досвід людських взаємовідносин, що нагромаджувався й передавався з покоління в покоління протягом віків. На ранніх стадіях розвитку людства, коли в середовищі рівних собі єдиним джерелом і носієм досвіду була лише людина, передача інформації здійснювалася прижиттєво, тобто під час безпосереднього спілкування людей. Із зростанням обсягу й різноманітності накопичуваних людиною відомостей їх прижиттєва передача ставала все більш проблематичною, що спонукало людину шукати засоби, які б давали можливість зберігати набуті знання.

Постановка завдання. Оцінюючи міру дослідженості історії діловодства, слід відзначити, що наукові розвідки, спрямовані на дослідження періодів його становлення й розвитку незначні. Особливе місце серед досліджень посідають роботи М.Л.Магницького, В.М. Вельдбрехта, М.В. Варадінова, присвячені розгляду та аналізу організації процесів роботи з документами та способів документування управлінської інформації протягом історичних періодів.

Питання історії виникнення деяких видів документів, практики їх створення знайшли своє відображення в роботах видатного російського

Палеха Ю.І., канд. і. та культ. наук, проф., завідувач кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, Європейського ніверситету та Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

вченого К.Г. Мітяєва, запропоновані ним положення щодо розвитку історії діловодства, повторюються та поглиблюються пізніше іншими науковцями. Серед таких досліджень можна назвати роботи Я.З. Лівшиця та В.А. Цикуліна, де діловодство розглядається науковцями як складова частина управлінської діяльності. Значний внесок у дослідження історії діловодства, його нормативно-правового регулювання в радянський період зробили також російські науковці М.П.Ілюшенко, Г.М.Бондирєва та інші. Серед сучасних російських авторів, що у своїх працях торкаються питань історії діловодства, варто назвати М.І.Басакова, В.А.Кудряєва, Т.В.Кузнецову, Л.В.Санкіну, Т.О.Бикову, В.А.Співака, Є.О. Плешкевича та інших вчених.

В Україні наукових праць із комплексного дослідження історії діловодства та його нормативно-правового забезпечення з найдавніших часів до сучасності немає. Поодинокі праці або торкаються окремих відрізків часу, або ж базуються на матеріалах російських науковців, повністю чи майже повністю дотримуючись як періодизації, так і змісту історії діловодства.

Серед українських науковців, що у своїх працях розглядають питання історичного досвіду діловодства та регулювання відносин у цій сфері діяльності, можна відзначити С.Г.Кулешова, В.В.Бездрабко, О.М. Загорецьку, О.В.Лозу та деяких інших.

Більшість зазначених наукових розвідок українських та російських вчених характеризуються побіжним висвітленням історії діловодства в одній країні стосовно конкретних історичних проміжків часу, при цьому більшість авторів дотримуються єдиної періодизації, виділяючи п'ять історичних періодів: діловодство у Давньоруській державі (X-XIV ст.), приказне діловодство (сер. XV - поч. ХУІІІ ст.), колезьке діловодство (1717 - 1802 рр.), міністерське (виконавче) діловодство (1802 - 1917 рр.), діловодство в радянський час (1917 - 1991 рр.). Сучасні автори додають ще один, шостий, період — період сучасного діловодства (з 1991 р.).

Результати. Автор цієї статті у 1997 р. в своїй праці «Управлінське документування» [1] вже робив спробу змінити традиційний російський підхід до історії діловодства в Україні, вкрапляючи до змісту російських періодів інформацію з історії діловодства доби козаччини, часів визвольних змагань, діловодства за часів УРСР та незалежної держави.

Як зазначає в своїй роботі український дослідник В.Т. Савицький [2], постає питання про те, у якій мірі російська періодизація та зміст історії

діловодства стосуються історії української державності, а отже й історії діловодства в Україні. Дійсно, окремі частини сучасної території України в різні історичні періоди входили не лише до складу Росії та СРСР, але й інших держав, а на певних етапах історичного розвитку Україна мала власну державність. На деякі регіони України приказне, колезьке та міністерське діловодство або поширювалося частково, або не поширювалося й поширюватися не могло через те, що вони (регіони) в ці періоди не входили до складу Росії. Закарпаття, наприклад, з кінця XI ст. до початку XX ст. знаходилося під владою Угорщини та у складі Австро-Угорщини. Територія Північної Буковини перебувала: з другої половини XIV ст. до початку XVI ст. – у складі Молдавського князівства, з початку XVI ст. до 1774 року – під владою Туреччини, з 1774 року по 1918 рік – у складі Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Лише частина Північної Буковини з 1812 року відійшла до Росії. Східна Галичина знаходилася: з 1349 року по 1772 рік – під владою Польщі, з 1772 року по 1918 рік – у складі Австрійської імперії та Австро-Угорщини, у 1918-1941 роках – у складі Польщі. Більша частина українських земель (Волинь, Лівобережна Україна, Правобережна Україна, Поділля) перебували з 1340 року по 1569 рік у складі Литовсько-Руської держави, а з 1569 року по 1795 рік – у складі Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої. До складу ж Московського князівства з 1490-х років входили лише чернігово-сіверські землі, а з 1667 року до складу Росії увійшла Лівобережна Україна. Крим було приєднано до Росії у 1783 році в результаті перемоги в російсько-турецьких війнах. З цього ж періоду починається колонізація Росією південних земель України, названих Новоросією. Система російського приказного діловодства, що існувала з середини XV ст. до початку XVIII ст., могла поширюватися лише на Лівобережну Україну й лише з другої половини XVIII ст. Територія поширення системи колезького діловодства (1717 - 1802 рр.) також обмежувалася тільки землями Лівобережної України. Що ж до міністерської системи діловодства (1802-1917рр.), то вона існувала на 9/10 території України (Слобідській, Лівобережній та Правобережній Україні, Волині, Півдні), що входила у цей період до Російської імперії, не маючи поширення на Східну Галичину, Закарпаття й Північну Буковину, що перебували у складі Австро-Угорщини.

Таким чином, можна погодитись з думкою В.Т. Савицького, що російська періодизація не може домінувати в історії діловодства України, а,

отже, має бути українська періодизація, яка б відповідала історії України, при цьому необхідним є застосування такого підходу, який би давав можливість мати комплексне уявлення про діловодство як систему, що у відповідні періоди забезпечує успішне функціонування системи управління.

Вищезазначене послужило поштовхом для проведення авторами монографії «Історія діловодства» (Ю .І. Палехою та Н. О. Леміш) системного узагальнюючого дослідження історії виникнення документування та діловодства з давніх часів і закінчуючи сьогоденням у взаємозв'язку з історією державності спочатку первісних держав, а потім Русі й України. При цьому автори намагались відштовхуватися від тих систем державного управління, що історично склалися як етапи зародження, становлення й розвитку державотворчих процесів, у тому числі й на українських територіях, які у різні історичні періоди знаходилися в складі інших держав.

У запропонованому дослідженні авторами репрезентовано 10 основних періодів становлення й розвитку діловодних процесів, орієнтиром на виокремлення яких слід вважати зміни чи реформи державного устрою (табл. 1).

Перший період – це зародження документальної форми фіксації інформації, коли протягом тисячоліть люди випробували різні способи фіксації та передачі інформації, як на відстані, так і в часі. Спочатку це було використання предметів як мнемонічних засобів, які не передавали думку, а тільки нагадували про неї. З часом вони стали свого роду умовними знаками, що позначали те, про що було заздальгідь обумовлено. Так з'явились паличкове, вузликове, кулькове письмо, письмо «кіпу», «вампум» тощо. Первісна людина також малювала зображення, вирізувала чи вишкрябувала їх на камені, дереві, кістках тварин. Саме з піктографічного розвинулася нинішня, узвичаєна нами система письма.

Другий період – «Світовий досвід організації процесу документування» – це генезис документальної форми фіксації інформації, що припадає на V-IV тис. до н.е. в країнах Шумеру й пов'язується з усвідомленням людиною потреби у фіксуванні, збереженні й поширенні інформації, винайденні засобів збереження відомостей, завдяки чому стала можливою поява такого феномена як документ. Із розвитком писемності документи стали невід'ємним атрибутом як приватного спілкування, так і державного управління, набули сили закону. З появою документів з'являється й практичний досвід документотворення й обробки документів, який переростає в певні традиції, що починають фіксуватися

письмово у формі настанов, правил, вимог тощо. Інститут документування стає стрижнем державної служби, а писарі – розумовою елітою суспільства, що керувала господарським життям країни.

Таблиця 1

№ п/п	Найменування періоду	Період	Назва розділу монографії
1	Зародження документальної форми фіксації інформації	до IV ст. до н.е	Зародження документальної форми фіксації інформації
2	Світовий досвід розвитку процесів документування	від IV ст. до н.е – III ст. н.е.	Світовий досвід розвитку процесів документування
3	Документування часів Давньоруської держави	X – др. пол. XIII ст.	Становлення і розвиток діловодства в X-XVII ст
4	Діловодство доби литовської експансії	XIV ст. – перша пол. XVI ст.	
5	Діловодство часів Речі Посполитої	др. пол XVI – початок XVII ст.	
6	Діловодство козацької доби	XVI – перша пол XVIII ст.	Організація діловодства в другій половині XVI – першій половині XVIII століття
7	Діловодство в імперських установах українських територій	др. пол. XVIII ст.– початок XX ст.	Становлення і розвиток діловодства на українських землях в XIX - початок XX ст.
8	Діловодство в апараті українських урядів часів визвольних змагань	1917-1919 рр.	Організація діловодства в Україні з початку XX ст. до наших часів
9	Діловодство радянської епохи	1919-1991рр.	
10	Діловодство в незалежній Україні	з кінця 1991 р.	

Структурне оформлення інституту документування в Єгипті до VII ст. до н.е. призвело спочатку до створення «Зали списків», а потім до організації «Палати записів», що контролювала створення документації, захист від спотворення якої досягався комплексом заходів: реєстрацією документів, групуванням «листів-розпоряджень», належним зберіганням документів. Контроль документних потоків проводився за рахунок централізації, яка пронизувала всю систему управління, в тому числі й діловодну.

Третій період – «Документування часів Давньоруської держави» – охоплює питання створення документів часів Київської Русі й становлення діловодства на території Галицько-Волинського князівства. Не дивлячись на постійне розширення практики документування управлінських дій, говорити про діловодство в період Давньоруської держави, як про систему певних норм і правил, ще передчасно. Це був період поступового складання традицій для подальшого формування системи діловодства, накопичення досвіду документування, обробки та зберігання різноманітних видів документів.

Четвертий період – «Діловодство доби литовської експансії» – характеризується введенням в діловодство *регістрів* — книг з записом текстів вихідних документів, які отримали назву «метрики», тобто книги для копіювання текстів документів, що стали поштовхом для розвитку актових книг, в котрі вписували різні офіційні документи, й подальшого становлення актового діловодства, як системної організації роботи з документами.

Не можна повністю погодитись з доц. В.Т. Савицьким, що період актового діловодства триває й досі, та його посиланням на термінологічний словник історичного джерелознавства, де зазначено, що "актові джерела – вид документальних джерел, в яких у певній юридичній формі фіксуються певні норми права, економічні чи політичні угоди та договори між приватними особами, особами і державою, державами, державою і церквою, церквами".

Мова йде про запис тих чи інших різновидів актів, тобто першоджерел, первинних документів, у відповідні актові книги (вторинні документи), як засіб для надання їм юридичної сили, упорядкування, зберігання й використання в разі потреби, які проіснували в діловодстві певний історичний період. Термін "акт" дійсно вживається сьогодні у Конституції України, чинному законодавстві, у науковій літературі, у багатьох сферах діяльності, але в поняття «актове діловодство» вкладається зовсім інше.

П'ятий період – «Діловодство часів Речі Посполитої» – характеризується поширенням використання актових книг, які стали формою діловодства у гродських, земських судах і підкоморських судах, апеляційних інстанціях. Оформлювалися вони також у магістратах і ратушах, церковних судах тощо. Впродовж означеного періоду збільшується та диференціюється склад суб'єктів діловодства, зокрема за рахунок таких низових судово-адміністративних і суспільних ланок, як міські, сільські і церковні громади, братства, ремісничі цехи тощо. Безумовно, у зазначеному періоді практично не

розкриті питання організації діловодства на українських територіях, що входили до інших держав (Закарпаття, що знаходилося під владою Угорщини та у складі Австро-Угорщини; Північної Буковини, що перебувала спочатку у складі Молдавського князівства, потім Туреччини, Австрійської імперії та Австро-Угорщини), яке організовувалось в більшості випадків за правилами й традиціями цих держав.

Шостий період – «Діловодство козацької доби» – виокремлює особливості організації діловодства в адміністративних структурах Гетьманщини, Запорізької Січі та органах місцевого самоврядування в другій половині XVI – першій половині XVIII століття. Зосереджено увагу саме на документотворенні і роботі з документацією, аналізі її видового складу, розкритті особливостей створення та зберігання документів козащини, як праоснови сучасного діловодства в Україні. Розвиток діловодства в центральних органах управління та судочинства, в ратушах, магістратах, загалом, пожвавлення діяльності полкових та сотенних канцелярій спричинило появу різножанрової документації, відмінної за призначенням та місцем утворення. Разом з тим, політика царату, спрямована на подальше обмеження автономії Гетьманщини, витіснення з офіційного діловодства української мови та остаточне запровадження адміністративно-територіального управління, позначилися на оформленні документації.

Сьомий період – «Діловодство в імперських установах українських територій» – спирається на особливості оформлення документів в імперських установах і специфіку діловодства в духовних консисторіях. На цей період припадає більш чітке формування систем документації відповідно до мети створення, призначення та напрямку руху документів, їх упорядкування.

Восьмий період – «Діловодство в апараті українських урядів часів визвольних змагань» – пов'язаний зі становленням діловодства, починаючи з УНР, Української держави і закінчуючи Директорією. Уже в перші місяці державності вжиті заходи щодо удосконалення діловодства: запроваджено зразки оформлення розпорядчих документів; затверджено порядок офіційного опублікування й набуття чинності нормативно-правових актів. За часів Української Держави встановлено порядок підготовки проектів законів, винесення їх на обговорення, розгляд, затвердження та опублікування; створено чітку систему побудови діловодства в урядових структурах. Час

існування Директорії позначений підготовкою ряду законопроектів про силу розпорядчих актів, особливості їх створення, форми й порядок оголошення.

Дев'ятий період – «Діловодство радянської епохи» – охоплює питання формування цілісної системи документаційного забезпечення управління, що відповідає тодішнім вимогам ділового спілкування й стандартам складання офіційних документів. За цей період удосконалилося матеріально-технічне й організаційне забезпечення діловодства, сформувалася нормативна та науково-методична база, започатковувалась підготовка документознавців у ВНЗ.

Десятий період – «Діловодство в незалежній Україні» – виокремлюється як період становлення вітчизняного діловодства, зосереджуючи увагу на питаннях вдосконалення документаційного забезпечення управління, створенні нормативної бази, власної школи документознавства, упровадженні електронних систем документації та запозиченні передового досвіду з керування документацією.

Висновки. При розгляді історії діловодства автори застосовували: хронологічний принцип, що передбачає побудову періодизації історії діловодства за певними послідовними історичними періодами; принцип історизму, що має забезпечувати відповідність історії діловодства історії України; принцип відповідності систем діловодства формам державотворчого процесу; принцип територіальної цілісності, охоплення періодизацією в межах сучасних кордонів України всіх регіонів.

Системний підхід дослідження історії діловодства дозволив розкрити внутрішні зв'язки між видами чи групами видів документів у їх розвитку – від часу виникнення до моменту зникнення, а також відобразити нормативно-правову базу як документотворчого процесу, так і обробки документації. Зазначений підхід реалізовано з урахуванням таких складників: характеристики основних носіїв інформації, способів, методів та засобів документування; мови документів; організаційної форми роботи з документами; посадового складу працівників, що професійно займалися роботою з документами; технології роботи з документами; класифікації основних видів документів, особливості їх створення та збереження, системи нормативно-правових актів, що регулюють цю сферу діяльності.

Література

1. Палеха Ю.І. Управлінське документування [Текст] : навчальний посібник: У 2-х ч. / Ю. І. Палеха. - 2-ге вид. - К. : Вид-тво Європейського ун-ту, 2003. – 327 с.
2. Савицький В.Т. Документаційне забезпечення діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування України : монографія / За ред. д. н. держ. упр., проф. Олуйка В.М. – К. : КНТ, 2008. – 324с.